

ARHITECTURA SACRĂ ÎN DACIA ROMANA (ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA)

MANEA VASILE

Stăpînirea romană în Dacia are o importanță deosebită pentru istoria țării noastre și a poporului român, ce-și trage ființa tocmai din romanitatea alcătuită în această perioadă. Cucerirea Daciei și colonizarea ei, impune cultura romană, răspîndită intens în noua provincie, manifestîndu-se în formele superioare specifice societății sclavagiste romane din sec. II—III. e.n. Unul dintre aspectele cele mai interesante îl constituie manifestările religioase, iar legat de aceasta, ca urmare a progreselor tehnice introduse de romani, se vor dezvolta în forme noi, deosebite de cel din epoca dacică, arhitectura sacră. Un loc de seamă în cadrul construcțiilor publice avea să revină numeroaselor temple ridicate în cinstea zeilor venerați în Dacia. Pentru multe orașe ale provinciei, existența acestora se reduce doar la atestări epigrafice. Totuși, săpături arheologice, mai vechi și mai noi, au dus la dezvelirea ruinelor unor temple, cîtorva putîndu-li-se reconstitui planul. Se constată în felul acesta, că indiferent de divinitățile cărora le-au fost închinare, reproduc în mare tipul de *templu roman*. Forma acestui templu¹ este rezultatul dublei influențe la care Roma a fost supusă : greacă și etruscă. Din amestecul acestora, a rezultat un templu intermediar care a fost aceluși al edificiilor religioase din Italia și apoi de pe întreg teritoriul imperiului, în primele secole ale erei noastre.

Acesta era înălțat pe o platformă (podium), puțin ridicată față de terenul sau curtea înconjurătoare. Spre deosebire de templul grec, înconjurat de scări (krepis), aceasta era mărginită pe trei laturi de pereți verticali, accesul făcîndu-se pe scara ce se găsea în partea interioară, ca și la templele etrusce. De formă patrulateră alungită, templul era împărțit în *pronaos* și *cella* iar în cazul cînd era dedicat unei triade, avea trei cella(tricular).

În navă, pe un soclu se ridica în partea posterioară statuia zeului orientată cu fața spre vest sau dacă templul era închinat triadei capitoline, atunci în nava centrală se afla statuia lui Jupiter, iar în cele laterale statuile Iunonei și Minervei. Templul era orientat pe direcția est-vest². În fața scărilor ce duceau pe platformă se găseau altarele pentru jertfele sîngeroase ce se făceau în afara templului³.

¹ R. Cagnat — Chapod V., *Manuel d'archeologie romaine*, Paris, p. 137-142 ; Ch. Daremberg — E. Saglio, *Dictionnaire des antiquites grecque et roumaine*, Paris, C. TEMPLUM, p. 111.

² Vitruviu, *Despre arhitectură*, Ed. Academiei, 1964, V.S.

³ Daremberg — Saglio, *op. cit.* p. 144.

Templele romane nu conțineau în mod obligatoriu o colonadă anterioară⁴, ele putînd să se compună exclusiv dintr-o cella, mai mult sau mai puțin dezvoltată. Ca și colonada cînd exista erau mai mult sau mai puțin impozante.

Illuminarea cellei⁵ era destul de primitivă, aceasta făcîndu-se doar prin ușa de la intrare. Avea totuși cazuri cînd se amenaja deasupra ușii o bacă (fereastrătrică) semicirculară, formînd un arc de descărcare, care rămînea întotdeauna deschisă, permițînd pătrunderea luminii în sanctuar chiar și cînd ușa era închisă.

În Dacia, templele sînt obișnuit construite într-o formă mai simplă, întrebuințarea colonadei fiind redusă, mai ales la interior și fațadă, dacă nu lipsește cu desăvîrșire. Templul este închis de pereți construiți din piatră (*opus incertum*). Numeroase urme ale acestora au fost cercetate arheologic la Sarmisegetuza Ulpia Traiana, Apulum, Porolissum, Micia, Tibiscum, Cioroiul Nou (Statio Aquensis ?), etc.

Multă vreme ruinele Ulpiei Traiana Sarmisegetusa aflate sub satul actual și în hotarul acestuia, căzînd sub valul uitării, au fost folosite drept cariere de piatră, pentru construcțiile din jur : conace boierești, biserica⁶ și case țărănești. O mulțime de monumente (inscripții, statui, reliefuri, etc) au fost duse la Viena și Vatican de către Matei Corvin.

Deși în anul 1516 acest vast cîmp de ruine este identificat cu vechea capitală a Daciei de către umanistul ardelean Johannes Mezerzius, exploatarea sistematică a lor continuă în cursul secolelor următoare, fiind dusă la Alba Iulia și în alte părți pentru a împodobi palatele amatorilor de antichități, celor mai multe pierzîndu-li-se orice urmă, iar altele dispăreau în cuptoarele de var în care erau aruncate de țărării neștiutori. La începutul sec. al XVIII-lea, contele Ariosti⁷ săpînd de-a lungul și de-a latul a încărcat patru corăbii cu prada de aici și de la Apulum, ducîndu-le la Viena. Dar, o parte a acestor antichități s-au pierdut pentru totdeauna, scufundîndu-se în Tisa, la Seghedin, restul formînd pînă astăzi o neprețuită comoară a bibliotecii imperiale.

După cum ne arată Vitruvius⁸, în alegerea amplasărilor edificiilor publice, și a templelor, existau o serie de reguli. Astfel, templul închinat divinităților protectoare ale orașului, templul triadei capitoline, a lui Mercur, Apollo, Liber Pater și altele, trebuiau să fie clădite în interiorul cetății, în timp ce, potrivit prescripțiilor *haruspiciilor* etrusci, altele, ca cel al lui Marte, Venus, Vulcan și Ceres, nu puteau fi ridicate decît în afara zidurilor.

La Sarmizegetusa s-au localizat topografic peste zece temple, atît în interiorul incintei fortificate, cît și în exteriorul orașului, dedicate fie divinităților de origine greco-romană, fie celor orientale.

Templul zeiței *Nemesis* era plasat în apropierea porții principale de est a amfiteatrului, fiind unul din principalele lăcașuri de cult din imediata vecinătate a acestuia. Cultul lui *Nemesis*, zeița destinului, era foarte popular printre gladiatorii din arenă, prin urmare, ridicarea acestui sanctuar aici a fost bine aleasă. Este dezve-

⁴ Cagnat — Chapod, *op. cit.*, p. 144.

⁵ *Ibidem*, p. 146.

⁶ Este tipic cazul bisericii românești din Densuș în stil romanic cu blocuri și materiale aduse de la Sarmizegetusa Ulpia Traiana prin sec. XII-XIII.

⁷ Z. German, *Sarmizegetusa Ulpia Traiana, capitala Daciei*, 1925, p. 24.

⁸ Vitruvius, *op. cit.* I, 12.

lit odată cu săpăturile ce au loc în amfiteatru, executate între anii 1891—1893 de Téglas G., Kiraly P., și Szinte G.⁹

În partea nordică a templului a fost identificat un culuar pavat cu mozaic din cărămidă în formă de „L” (pl. 2). Tot aici a fost găsită o mină din bronz de la o statuie a zeiței, precum și o serie de basoreliefuli și inscripții ce îi fuseseră dedicate¹⁰. Privind cu atenție planul templului transmis de Szinte, putem presupune că acesta era un sanctuar înconjurat de un *peribol*, format dintr-un zid de mică înălțime, deasupra căruia se afla un *peristil*. Această ipoteză ne este susținută de fragmentul de coloană descoperit în partea estică a incintei. Corpul construcției pare să fie format dintr-un portic la intrare, un *pronaos* și un *naos*.

Templul zeului Liber Pater a fost localizat și dezvelit în urma săpăturilor din 1973—1974¹¹. Construcția are o formă patrulateră (20×24 m), cu trei cellae, imitând planul templelor capitoline și este orientată pe direcția sud — nord (pl., 5). Intrarea se făcea probabil, printr-un *propileu* tetrastril, analogă Buleuterionului din Mileț¹², oferind accesul într-o incintă mărginită pe trei laturi de un portic, despre care aflăm din inscripția descoperită în incinta sanctuarului¹³, pusă de L. Apuleius Marcus decurion și questor al coloniei, că a fost refăcut din banii săi împreună cu cubiculele (*porticus cum Cubiculis*), acestea fiind incendiate de dușmani. Această inscripție dovedește că în perioada războaielor marcomanice, aceștia au ajuns pînă la Sarmizegetusa, incendiind edificiile din jur. În cella estică, la care accesul se făcea prin două intrări, (una din portic și alta din curte), s-a găsit un soclu din cărămidă și niște reliefuri aparținând lui Silvanus¹⁴. Pe acest soclu se înălța probabil statuia zeului. La cella centrală, dedicată probabil lui Liber Pater, se ajungea cu ajutorul unei scări, întrucît nivelul acesteia este supraînălțat, trecîndu-se printr-un portic. Cea de-a treia *cubiculla* trebuia să fie închinată lui Libera. Prin urmare, acesta era un templu cu un plan dedicat unei triade, în care erau adorați Libera și Silvanus, caz în care Silvanus era adorat împreună cu Liber Pater în aceeași clădire fiind frecvente.

Asklepeion. Zeii sănătății (Esculap și Hygia) au fost onorați cu un templu în vecinătatea amfiteatrului, mai precis în nord-estul acestuia, a cărui amplasament a fost determinat și cercetat de Téglás G.¹⁵, rezultatele nefiind însă publicate. Recent, în urma campaniei de săpături din 1973—1974, acesta a fost redescoperit, dovedindu-se a fi, nu un singur templu, ci un grandios complex sacerdotal închinat zeilor salutiiferi, format din trei sanctuare, orientate pe direcția est-vest. Acesta ne amintește de *Asklepeionul* din Pergam¹⁶, evident de proporții și eleganță reduse, fiind o variantă provincială. Este de remarcat faptul că într-o dedicație (CIL, III, 1417) *Aesculapius* poartă numele de *Permamenianus*, dat lui de C. Spedius Hermias, flamen al coloniei (după cognomen un grec-oriental) care a adus cultul zeului dintr-un anumit sanctuar din Pergam.

⁹ Szinte C., *Ulpia Traiana Ezelött Sarmizegethusa*, în *A. Hunyadmegyei Törtenelem és Régészeti Társulat Evkönyve 1893-1896*, Cluj 1897, p. 37.

¹⁰ Oc. Floca, „Sargetia”, I, 1937, p. 69 și urm.

¹¹ Acest templu ca și Complexul dedicat lui Esculap și Hygia, vor forma obiectul unui studiu amănunțit al colectivului de istorici ce au condus săpăturile.

¹² I. Mucăcel, *Ionia, orașe antice în Asia Mică*, București, 1973, p. 46, fig. 25-28.

¹³ H. Daicovicu, I. Pisó, „Acta Musei Napocensis”, XII, p. 139 și urm.

¹⁴ Informație primită de la muzeograful clujean I. Pisó.

¹⁵ Téglás G., în *Hunyadvarmegyei Története*, I-so Kötet, Budapesta, 1902, p. 62

și p. 68.

¹⁶ I. Mucăcel, *op. cit.*, p. 183, fig. 212 și p. 185 fig. 214.

• *Templul zeului Mithras* (mithraerum), edificiu devenit celebru, imediat după descoperire, se găsea la miazăzi de colțul sud-estic al orașului, așezat pe panta ușoară a unei coline de pe malul stîng al Apei Mici, orientat pe direcția SV-NV. Cult de origine persană, zeu al soarelui, luminii, reînvierii, întruchiparea adevărului și a binelui, opus spiritului răului și al întunericii, mithraismul cunoaște o largă răspîndire în Dacia. Adorarea lui se desfășura în temple subterane (spelaeum), proprii producerii unor impresii mistice, avînd șapte grade de inițiere¹⁷, act ce avea loc în urma unui ritual mistic asupra căruia participanții se obligau să păstreze secretul. După legendă, Zoroastru a consacrat primului Mithra, o peșteră împodobită cu flori și udată de izvoare în munții Persiei urmînd ca tradiția să impună mithariștilor obligația de a-și stabili sanctuarele în grote, de preferință în cele care fișnesc vreun izvor¹⁸.

În lipsa acestora ei obișnuiau să-și construiască templele în mijlocul stîncilor sau pe flancul colinelor, la fel în orașe sau cîmpie, unde întotdeauna mithraeum-urile erau cripte subterane¹⁹. Pe teritoriul fostului Imperiu roman s-au găsit un număr foarte mare de astfel de edificii, toate avînd o formă tradițională care se repeta peste tot fără variații. Astfel, la suprafața solului se găsea un pronaos, închis în spate de o ușă ce făcea legătura prin intermediul unei scări, cu un vestibul, de unde se deschideau cele trei nave: cea principală pentru oficierea cultului și două laterale unde luau loc cei ce asistau. La capătul navei centrale se amenaja de obicei o nișă supraînălțată, unde se găsea grupul hieratic al lui *Mithras taurochtonus*, în fața căruia erau plasate altarele unde ardea focul sacru. Navele trebuiau să fie boltite pentru a imita cerul. Ne putem imagina, impresia pe care trebuia să o producă asupra neofitului, aspectul sanctuarului propriu-zis (crypta). Pătrunzînd în crypta, acesta se găsea sub un decor format din mozaicuri, picturi sau stc-uri strălucitoare luminate feeric de opaițe așezate în nava centrală, care în timpul solemnităților religioase prin jocurile de lumină abil dirijate, favorizau mistificările *taumaturgilor*.

După toate aparențele la Ulpia Traiana, au existat mai multe comunități de credincioși mithriaci, fiecare avînd un număr maxim de 100 de bărbați (femeile fiind excluse), și dispunînd de un templu²⁰. Mithraeum-ul de la Sarmizegetusa a fost cercetat între anii 1881—1883 de Téglás G. și Kiraly P.²¹, scoțîndu-se la lumină material arheologic format din inscripții, sculpturi, cărămizi ștampilate, opaițe, precum și resturi din zidurile presupusului sanctuar (nișa). Aceste ziduri închideau împreună cu scările (a,b) o suprafață patrulateră (3,80×4,20 m), care forma nișa și erau construite în *opus incertum*. Sanctuarul nu a păstrat decît vestigii sărăcicioase, proprietarul terenului scoțînd cele două scări ale nișei în 1879 și valorificîndu-le într-un sat apropiat, iar mai tîrziu în urma unor săpături, dezvelește o parte a templului (pl. 1). Navele par să fi fost acoperite de bolți semicilindrice, iar una transversală acoperea vestibulul²². Bolta navei centrale pare să fi fost susținută de coloane legate două cîte două prin ziduri, în caz contrar ele trebuind să fie foarte dese. Peste aceste bolți se găsea un acoperiș, care datorită lățimii mari a templului trebuia să aibe o înălțime redusă acoperînd și pronaosul a cărui coloane subțiri nu puteau susține

¹⁷ M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, F.S., Buc., 1969, p. 372.

¹⁸ Daremberg — Saglio, *op. cit.*, C. Mithraeum p. 1949.

¹⁹ *Ibidem*, p. 1950.

²⁰ C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, Ed. Meridiane, Buc. 1966, p. 33 și urm.

²¹ Kiraly Pal, *Archaeologiai Közlemények* XV, Budapest, 1886, p. 4.

²² *Ibidem*, p. 17.

povara unei bolți²³. În pronaos se aflau obișnuitul altar cu dedicația *Soli Invicto Mithrac*, intrarea făcându-se prin partea nordică a templului, iar relieful reprezentându-i pe Mithras din muzeul Bruckental, se pare că provine, după părerea lui Kun Robert²⁴ de aici.

Desigur, nu ne putem crede întrutotul în rezultatele cercetărilor efectuate asupra acestui obiectiv, ele fiind nesistematice și lipsite de un plan științific. Astăzi nu mai putem verifica aceste rezultate, rămășițele templului dispărind în întregime, dar importanța lui nu rezidă din felul cum s-a făcut săpătura, ci din mulțimea extraordinară a reprezentărilor în relief și a inscripțiilor privitoare la acest cult răspândit în provincia traiană. În ce privește dimensiunile se pare că acest spelaeum nu a măsurat mai mult de 26 m lungime și 12 m lățime²⁵, iar în ce privește planul, acesta nu se deosebea prea mult de acela al altor mithraeum-uri din restul imperiului.

Templul zeilor sirieni, a fost ridicat într-un loc izolat la vest de zidul orașului „Dealul Dălineștilor“, fiind orientat pe direcția est-vest. Sanctuarul este dezvelit în anul 1881, tot de către Societatea de arheologie Deva, datele cercetărilor, fiind prelucrate și publicate de Téglás G.²⁶. Deși considera că acest templu a fost singurul a cărui plan a fost stabilit științific și studiat ca atare²⁷, totuși trebuie aduse o serie de îmbunătățiri aprecierilor făcute.

După descrierea dată de acesta, intrarea templului se situa în partea vestică, pătrunzându-se într-un „antreu“ (5,1×2,5 m), flancat în ambele părți de câte o „cameră“ de aceeași lungime. De asemenea el presupune că accesul se făcea cu ajutorul unor trepte, iar acolo unde se află „antreul“ și cele două „cămări“ laterale, putea să fie un portic cu coloane, deschis. Acest „antreu“ se deschidea într-o navă mare (7×6,10 m) prin care se ajungea la sanctuarul propriu-zis (2,5×5 m).

În ciuda strădaniilor de a aprecia în mod științific planul templului, Téglás, alunecă pe o pantă greșită, ajungând la niște concluzii ipotetice, neargumentate științific. Privind cu atenție schița edificiului putem observa că avem de-a face cu un model tipic roman, care imită planul templului capitolin. În felul acesta „antreul“ și cele două „cămări“ ale lui Téglás, nu sînt altceva decît cele trei *cellae*, intrarea făcându-se prin partea estică, conform legilor arhitecturale romane²⁸. Templul este o construcție patrulateră măsurînd în exterior 8,50×17,50 m, cu precizarea că în față pronaosul este mai strîmt cu 1 m, decît nava mare (naosul), iar lățimea maximă în partea posterioară, adăugînd și *culina* ajunge la 10,60 m. Zidurile exterioare au o grosime de 1,20 m, iar cele care despart *cubiculae*-le 0,60 m. Delimitarea dintre pronaos și naos este făcută de după socluri tain gresie terțiară, găsite *in situ* (0,60×0,70 m) prevăzute în mijloc cu câte un orificiu pentru coloane²⁹. Alte două socluri de aceeași mărime se găseau la trecerea prin naos în cella centrală. Aceștia susțineau antablamentul în șarpantă.

Zidurile au fost construite în *opus incertum*. Acestea au fost tencuite în interior cu un strat gros de 2 cm (*opus albarium*) peste care s-a aplicat fresca în roșu

²³ *Ibidem*, p. 18.

²⁴ Kun Robert, *A. Hunyadmegyei Történelemes Régészeti Társulat Evkönyve*, III, Budapeșt — Deva, 1883—1884, p. 85.

²⁵ D. Tudor, *Orașe, țirguri și sate în Dacia Romană*, p. 88.

²⁶ Téglás G., în *Archeologiai Ertesitő*, XXVI, Budapeșt, 1906, p. 322 și urm.

²⁷ *Ibidem*, p. 330.

²⁸ Vitruviu, *op. cit.*, IV, 5.

²⁹ Téglás G., *op. cit.*, p. 32.

pompeian³⁰. Partea superioară a zidurilor era făcută din cărămizi, acestea ajungând la o înălțime de 8—10 m³¹ pe nici una din cărămizi negăsindu-se ștampile. În interiorul edificiului s-a găsit o mare cantitate de *tegulae* și *imbrices*, provenite de la acoperiș și ziduri. Pavajul pare să fi fost din cărămidă în cele trei cellae, iar în naos s-a găsit în stare bună terrazzo. Din inscripția de fondare a templului aflăm că edificiul a fost ridicat pe cheltuiala sa (et impendio suo) de P. Aelius Theimes, II viral (is) în colonia Sarmizegetusa, pentru „*diis patriis Malagbel et Benefal et Manavat*“ și că a mai adăugat o bucătărie (et *culinam subiunxit*). Dedicantul avînd un nume specific palmilian (acesta fiind la origine un pelerin încetățenit sub Hadrian) a transplantat în Dacia zeii din patria sa. Despre el mai deținem informații și din alte trei izvoare (CIL, III, 1472 ; 7096, 12587), care ni-l prezintă venind în Dacia ca soldat avansînd apoi la gradul de centurion într-o cohortă auxiliară, iar ca veteran se stabilește la Sarmizegetusa, unde averea strînsă l-a ajutat să ajungă un demnitar important și să construiască acest templu. Prin urmare, construcția a fost ridicată cîndva la jumătatea secolului al II-lea al e. n. Adăugarea cullinei, făcută ulterior, după cum reiese din inscripție a fost impusă de necesitățile de cult. Templul a fost numit impropriu al zeilor sirieni, el fiind dedicat de fapt triadei palmiriene (Bebelhamon Benefal³² și Manavat. Prin urmare pentru a pune în concordanță conținutul inscripției cu denumirea edificiului se impune a fi numit numai „templul zeilor palmirieni³³“.

Este interesant să observăm fenomenul care se produce în cazul acestui templu, de formă italică în care se adorau însă zeități neromane.

Referitor la templele cercetate arheologic în secolul trecut de Societatea de arheologie și istorie din Deva, se poate observa că pe lângă desfășurarea lor sporadică, se caracterizau printr-un pronunțat caracter individualist și prin lipsa unei baze materiale necesare săpăturilor, pe de o parte și pe de altă parte, prin absența unui plan științific în programarea lor, cît și a unei concepții științifice în interpretarea materialului descoperit.

Este de remarcat în cazul acestor construcții, imitarea formei templelor capitoline, adorîndu-se însă zeități neromane. În ce privește repartitia edificiilor sacre se constată o hegemonie a așezărilor urbane acestea fiind întîlnite însă și în cele rurale. Se remarcă numărul mare de dedicații făcute zeilor orientali, ceea ce demonstrează după unii — M. Macrea³⁴, A. Alföldy³⁵, colonizarea masivă făcută de coloniști din aceste părți ale imperiului.

Dar faptul că M. Cominius Quintus, italic de origine, dedică unei zeități greco-orientale un templu (CIL, III, 7907), contravine acestei idei.

³⁰ Vezi tehnica picturii și frescei romane la F. Etienne, *Viața cotidiană la Pompei*, Buc., 1970, p. 283 și urm.

³¹ Téglás G., *op. cit.*, p. 325.

³² În inscripție este scris greșit, BENEFAL.

³³ Silviu Sanie, în „Studii și cercetări de istorie veche“, XIX, 4, 1968, p. 575 și urm.

³⁴ M. Macrea, *op. cit.*, p. 233 și urm.

³⁵ N. Brango, „Transilvania“, 12, 1975, p. 48.

De asemenea printr-o statistică a dedicațiilor, urmărind onomastica, vom constata că din 17,10 sînt italice. Prin urmare majoritatea dedicanților și a celor care au contribuit la ridicarea acestor temple sînt (după nume) de origine italică, la fel ca și planul majorității templelor, acestea fiind încă o dovadă în cadrul procesului de romanizare al Daciei pe linie occidentală.

Elementul grecesc este prezent în special prin asklepeioane, acest tip de arhitectură, precum și medicina sînt de origine greacă. Din toate manifestările pe care le sesizăm în legătură cu viața culturală și religioasă a Daciei, constatăm în întreaga provincie forma de viață care se dezvoltă este cea romano-italică, occidentală.

Prin urmare se indică studierea arheologică, sistematică și cu metode moderne a acestui sector public, foarte important în viața cultural religioasă și în procesul de romanizare a Daciei.